

ГОЛОКОСТ У ДОЛІ РОДИНИ КАНЕРІВ

Роботу виконав:

Чечурін Іван Юрійович,
Учень 9 класу Кременецького ліцею
ім. Уласа Самчука

Керівник роботи:

Семенюк Людмила Іванівна,
вчитель Кременецького ліцею
ім. Уласа Самчука

Зміст

Вступ.

Розділ 1. Життя міщанської сім'ї напередодні Другої світової війни.

Розділ 2. Сім'я Канерів у часи Голокосту.

2.1. Трагічна доля членів родини.

2.2. Життєві випробування Нехам Канер.

Висновки.

Список використаних джерел.

Додатки.

На конкурсі робота зайняла 1 місце.

Вступ

Актуальність теми. Спогади очевидців – це надзвичайно важливе джерело, яке спирається на розповіді людей, які пережили історичні події. Ця жива історія широко використовується при дослідженні історії Голокосту.

Спогади показують страхіття нацистського винищення євреїв. Вони дають можливість виявити місця жорстоких розправ, прослідкувати долю людей, показати трагедію цілих родин.

У спогадах історія Голокосту є такою, якою вона була пережита і закарбувалася в пам'яті людей.

Виходячи із україноцентричної концепції історії Другої світової війни, слід переглянути й історію Голокосту на території України. При цьому жива історія є особливо важливою, оскільки нацисти знищували не лише людей, а й сліди своїх злочинів та їх свідків. Незважаючи на всебічне дослідження Голокосту, важливою є персоніфікація історії. Це й визначає актуальність теми «Голокост у долі родини Канерів».

Історія цієї сім'ї не досліджувалася. Про трагедію родини Канерів збереглися лише спогади Ірини Михайлівни Вериківської, старшої доньки відомого українського композитора Михайла Вериківського, а також зустрічаються короткі відомості в інших джерелах. При написанні роботи було використано архівні джерела Кременецького краєзнавчого музею та спогади 20 очевидців.

Основна мета – показати Голокост у долі родини Канерів.

Завдання:

- Простежити життя міщанської сім'ї напередодні Другої світової війни.
- Показати трагедію сім'ї Канерів у часи Голокосту: долю членів родини, життєві випробування Нехам Канер.

Об'єктом дослідження є Голокост на Кременеччині.

Предмет дослідження – сім'я Канерів.

Хронологічні рамки дослідження – 1941 – 1942 рр.

Наукова новизна одержаних результатів. Пошукове дослідження є спробою аналізу Голокосту через трагедію однієї родини Канерів.

Практичне значення. Пошукове дослідження може бути використане музейними працівниками для підготовки екскурсій, вчителями на уроках історії України і для підготовки позакласних заходів. Воно може бути цікаве студентам і старшокласникам.

Розділ 1. Життя міщанської сім'ї напередодні Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни у Кременці проживало близько 10 тисяч євреїв, а також було чимало тих, які емігрували з Польщі, особливо з міста Лодзі. У місті існувало декілька благодійних товариств, бібліотеки. Серед

них – Кременецьке єврейське товариство взаємодопомоги бідним, єврейська «Талмуд-Тора». Працювала бібліотека Абрамовича Бездезького. На культурне життя в цей період впливав головним чином сіонізм. Проте молодь жила життям, відірваним від політики. Відвідувала клуби, які на той час діяли: благодійне зібрання із театральним залом, військове зібрання одинадцятого ризького Драгунського полку, військове зібрання сорок другого піхотного Якутського полку.

Постійним місцем збору молодого і старшого покоління єврейського населення були синагоги, яких у Кременці налічувалося п'ять.

Євреї складали 30% всього населення міста, і найбільший відсоток їх був зайнятий у сфері обслуговування. Так, євреї володіли сімома із одинадцяти готелів. Власниками такого бізнесу були і кременецькі міщани Шмуль та Ципа Канери. Їм належав готель «Пасаж» – частина будинку на розі вулиць Тараса Шевченка і Юліуша Словацького, колишній готель «Київ». Сьогодні у цій будівлі розміщується ряд приватних установ (див. додаток). За розповіддю Вериківської, сім'я мешкала у тому ж будинку, маючи вхід із двору з боку вулиці Словацького. У готелі було 9 кімнат, багатшим й поважнішим гостям надавався номер з балконом на другому поверсі на самому розі будинку. Певний час, до 1939 р., у готелі служили техпрацівниками подружжя Ліда й Франек Осташевські. Як ми виявили, це – далека родина Ірини Михайлівни Вериківської, автора спогадів про сім'ю Канерів.

Сім'я Канерів мала п'ятьох дочок. Старша – Шейндля, її називали Саня, або Сяня, народилася у 1900 році, а у 1919 виїхала у Київ до свого майбутнього чоловіка Михайла Вериківського. Після заміжжя вона взяла прізвище чоловіка і стала Олександрою Вериківською. Ще одна донька, Маня, у середині 20-х років зі своєю родиною виїхала до Аргентини, зараз там приживає її донька Олена з дітьми та онуками [1, 1].

Інші три доньки Канерів – це Сара, приблизно 1910 року народження, Ліля – з 1918 року та Нехама, або ж, як її називали, Нюся, – 1920 року, жили з батьками у Кременці.

Із усієї єврейської родини, яка залишилася у роки нацистської окупації у Кременці, вдалося вижити лише Нюсі.

Про життя цієї сім'ї маємо небагато відомостей. У книзі «Портрети пером» Гаврило Чернихівський згадує про тих, хто навчався у Кременецькому ліцеї, і серед інших називає Канер Н. Припускаємо, що це саме Нюся, оскільки Ірина Михайлівна згадує, що дівчина блискуче закінчила ліцей. А це наводить на думку, що у місті, як і в усій окрузі, був лише один такий навчальний заклад. Пізніше, вже у повоєнний період, Нехама завершити освіту й буде працювати учителем російської літератури.

Сара і Ліля освіту здобували у Львові і зрідка приїжджали додому.

Вересень 1939 року надзвичайно «круто змінив життя родини, – згадує Вериківська. – У місті почалися масові конфіскації єврейських крамничок, майстерень. У таких умовах було націоналізовано і готель «Пасаж», позбавлені прав Шмуль та Ципа Канери. Сім'я знайшла притулок на Туниках (міський українний район) у Вериківських».

Сара на цей час вже була заміжня. Її чоловік, Саня Байтлер, був учителем математики, а вона сама працювала медсестрою в місцевій лікарні. У 1938 році в родині Байтлерів народилася донька Еммі. У 1942 році, коли розігралася основна трагедія сім'ї, дівчинці було три роки.

Ірина Михайлівна Вериківська, яка залишила спогади про цю родину, познайомилася лише із Нехам Канер. Коли у 1944 році вона приїхала до Кременця для того, щоб забрати під свою опіку молодшу мамину сестру, то в цей час вже не було родини Канерів. Ірина Михайлівна потоваришувала із Нюсею, і та розповіла їй страшну історію своєї родини. «Її розповідь спробую відтворити, – читаємо у спогадах. – Не знаю, чи розповідала Нюся в наступні роки про трагедію сім'ї так послідовно й детально, як мені ночами у Кременці, – добре знаю, що говорити про це вона не любила, не мала сил доторкатися до смертельних ран. Чимало імен та подробиць роки стерли з моєї пам'яті. Та основне забути не можна» [1, 2].

Розділ 2. Сім'я Канерів у часи Голокосту

2.1. Трагічна доля членів родини

Трагедія родини Шмуля та Ципи Канерів розпочалася з перших днів німецько-нацистської окупації.

22 червня 1941 року гітлерівські війська розпочали наступ на Україну, а вже 2 липня вступили до Кременця. «З кривавим обличчям війни, з бомбардуванням і в шоковому стані ледь не пішки дісталася до Кременця Ліля» [1, 2]. Її психічний стан був тяжким, вона часто плакала і боялася виходити на вулицю. Батьки змушені були звернутися до лікаря, який приписав дівчині заспокійливі ліки, однак її поведінка залишалася неадекватною.

Найтяжче трагедія зачепила сім'ю Сари. 2 липня 1941 року німецькі війська вступили в Кременець, а через декілька днів розпочалися масові розстріли людей.

Про цю «Голгофу іудеїв» Кременеччини розповідає 15–16-річний юнак Роман Кравченко-Бережний у своєму «Щоденнику», документі, який став доказом масових злодіянь нацистів проти українського, єврейського народів у роки Другої світової війни: «Гітлерівці наказали всім євреям з вищою освітою з'явитись на реєстрацію. Всі, хто прийшов, були затримані. Деяких відпустили, а багатьох розстріляли. Серед них було багато євреїв: учитель французької мови Давид Лерер з дружиною, Костянтин Ейсмунд, лікарі

Гойцбург, Вайлер, Байтлер, та інші» [2, 89]. Тут, на Хрестовій горі, загинув і чоловік Сари.

Комісією з обліку втрат і визначення злодіянь, вчинених німецько-гітлерівськими загарбниками, яка працювала після закінчення Другої світової війни, встановлено: «За період з 3/07 по 20/07 1941 року в районі було розстріляно більше 1000 людей» [34. А.2]. Таким чином було знищено керівництво єврейської общини. «Загалом у Кременці було заарештовано, – вказує автор спогадів, – 600 чоловік» [2, 104].

У Кременецькому краєзнавчому музеї в одній із експозицій демонструються світлини, зроблені фотографом Державної комісії, яка розслідувала масові злодіяння нацистів у Кременецькому районі, а також представлено декілька сторінок журналу «Звезда Востока» №1 за 1984 рік, де вміщено документальний нарис «На дорогах війни», в якому фронтовий журналіст із Узбекистану Маматкул Арабов розповідає про трагедію на околицях міста. Він разом із кінооператором Олександром Вороновим брав участь у роботі Комісії із розслідування гітлерівських злочинів на Кременеччині. «Від жаху і гніву рука не в силах тримати камеру», – писав він [3].

Сара тяжко переживала втрату чоловіка, єдиною її надією була маленька донька. Незважаючи на свої три роки, вона дуже гарно розмовляла, була допитливою, проявляла здібності до малювання.

Наступним ударом по сім'ї Канерів стало гетто.

Гетто – це ізольована частина міста, відведена для проживання євреїв. У Кременці гетто почали створювати на початку 1942 р.

«У день 31 січня, – читаємо в одному із спогадів, – євреї отримали наказ: звільнити 10 вулиць, де живуть німці». Упродовж наступних шести тижнів влаштовувалося гетто, а 1 березня 1942 року цей табір було закрито. Увійти туди чи вийти можна було лише за спеціальним дозволом. У «Кременецькому віснику», № 31, 1942 р., було опубліковано наказ Міллера від 10 квітня 1942 року про затемнення вікон [16]. Гетто постійно поповнювалось євреями з інших містечок та поближених до Кременця населених пунктів [4].

Кременчанин Степан Турик згадував, що сюди змушені були переселитися всі «юде», залишивши на передмістях віками засиджені місця [14].

Із перших днів створення гетто сюди переселилася і родина Канерів. Вона жила разом з родичами – Байтлерами.

Вся єврейська громада Кременецького гетто не була однорідною, поділялася на групи. «Поряд із багачами і емігрантами із Лодзі, – розповідає Станіслав Шейбель у книзі «Спогади», – знаходилася у більшості місцева передвоєнна біднота» [16].

До такої бідноти належала і родина Шмуля і Ципи, колишніх власників готелю.

Помешкання Канерів було двоповерхове, де другим поверхом слугувало горище, яке пристосували під житло. На першому поверсі – кухня, «принаймні приміщення з плитою. На горище вели внутрішні дерев'яні сходи». «Жалюгідні побутові умови мешканців гетто, велике скупчення людей, – читаємо у свідченнях. – Та найстрашніше – вкрай обмежені засоби існування. Найбільшим благом вважалось мати роботу за межами поселення, тобто перепустку, щоб вийти за його межі, і не тільки для того, щоб принести підв'язані до тіла продукти харчування. Вихід із гетто вселяв хоч якусь надію на визволення, породжував почуття свободи» [25]. Нехам мала таку роботу і забезпечувала їжею всю родину. Мала роботу і Сара, вона працювала медсестрою у лікарні.

Дуже часто передачі з їжею приносили Ліда й Франек, які «виявляли вірність і доброзичливість до своїх колишніх “хазяїв”, приходили передачі й від Вериківських, приносив їх у домовлене місце Андрій Іванович» [1, 3].

Для підтримання порядку на території гетто нацисти створили єврейське самоуправління – юденрат і поліцію, які призначалися нацистським комендантом гетто. Спочатку юденрат очолював Бенжамин Кап, але згодом його розстріляли за відмову співпрацювати з нацистами. Юденрат забезпечував реєстрацію населення гетто, збір коштовностей, організацію трудових робіт, постачання продовольства і медичне обслуговування мешканців гетто. Юденрат і єврейська поліція відповідали за відправлення людей на примусові роботи і відбір до таборів смерті, складання списків для розстрілів [2,53]. Ірина Вериківська розповідає, що «всіх працездатних щоденно гнали на роботу розчищати воєнні руїнування у місті та за містом... Пізніше вони ходили копати широкі котловани біля військового тиру. Єврейське населення не здогадувалося, що ці котловани незабаром стануть для них братськими могилами» [2, 190].

На території гетто проживало 10 тисяч осіб, була неймовірна тиснява, не вистачало криниць, а каналізації не було. Санітарний стан був жахливим. Про гетто пише і Підмурний: «...Людей помістили у жахливих умовах, у нелюдській тісноті, як худобу». Хто працював, тому видавали хоч мізерний пайок по концтабірних нормах, а решта змушена була жити впроголодь за рахунок своїх старих заощаджень чи вимінювати щось у населення міста [25,4].

«Влітку, – читаємо у спогадах, – через недоїдання і антисанітарію в гетто поширилася дизентерія. І нацисти “дуже просто” її ліквідували. Вони забирали хворих нібито для лікування, а насправді вивозили в ліс і там розстрілювали» [25, 45].

«На території гетто не лишилося ні куша, ні деревця, ні стебельця зеленої травички. Щодень десятки трупів відвозили на окописько, складали в спільні ями і засипали землею. На цих могилах уже ніхто не ставив пам'ятників із написом: “Тут спочиває...”, бо й ті, що сьогодні виконують похоронний обряд,

ледве тримаються на ногах. У юденраті складають списки», – читаємо у спогадах Грушицької Віри Миколаївни [17].

Станіслав Шейбель у своїх «Спогадах» показав хронологію історії Кременецького гетто [16].

«Перша рестрикція, що впала на єврейське поселення, – це наказ комісара про те, що євреї власноруч повинні розібрати свою синагогу, яка становила їхній релігійний центр, – читаємо у спогадах. – Синагога на вулиці Широкої була потужною будівлею. З цегли гітлерівці будували будинки. Подібна була і доля єврейського кладовища, з котрого масово вивозили кам'яні надгробні плити.

У березні 1942 року гетто було закрите і оточене жандармами та “щуцманами” – і, як результат, заборонено було будь-яке спілкування з містом.

Наступним кроком був обстріл гетто всліпу. Метою дій було психічне виснаження євреїв перед акцією масового винищення народу. У цей час багато людей не витримувало такого тиску і закінчувало життя самогубством. Особливо це спостерігалось серед жінок, які не мали можливості захистити себе і своїх дітей. Часто зустрічалися випадки насилля над жінками і дітьми на очах батьків. Суїцид видавався єдиним способом спасіння» [16].

Пані Вериківська з боєм розповіла про трагедію, яка сталася у родині Канерів. «Одного разу, – пише вона, – до будинку увійшов гітлерівець. Зараз він буде тут, почнуться знущання. Першою побачила нациста Сара. Молода мати задалегідь готувалася до цієї миті і мала однозначне рішення: вона захистить свою донечку Еммі від глузу і знущань ціною її життя. Мати дала своїй доньці невелику дозу морфію, яку їй вдалося дістати в лікарні. Ніхто із рідних не перечив. “Еммі назавжди заснула”. А німецький солдат, понишповивши по казанках, пішов собі далі» [1, 3]. Важко собі уявити такий вчинок, почуття і страждання матері, яка вбиває власну дитину. Наше сьгоднішнє покоління не може дати однозначну оцінку цьому вчинку. Щоб зрозуміти Сару, слід пройти її трагічний шлях, повернутися у ті часи Голокосту і пережити ту трагедію особисто.

Через декілька днів Сара оголосила рідним, що далі жити не може, що їй нема для кого жити, рідні не повинні позбавляти її права розпоряджатися своїм життям. Того ж дня Сара повісилася. Стеля була низькою, то їй прийшлося, накинувши зашморг на шию, сісти на стілець, якого з-під неї витягли рідні.

Жах перед страшним майбутнім штовхав і Нюсю до самогубства, вона «глибоко порізала собі вени на внутрішній частині ліктьового суглобу. Так само вчинили й інші члени родини» [1, 4].

Ірина Михайлівна у спогадах наводить розповідь одного чоловіка, з яким вона познайомилася влітку 1944 р. у Кременці. Його імені вона не пам'ятає. Він був із групи євреїв-біженців із Західної Польщі. У гетто він

був поліцаєм, і «йому випало хоронити Сару». Вразила розповідь про те, «як він тягнув молоду жінку дерев'яними сходами і як при цьому по східцях билась її голова». Колишній поліцай показав місце поховання Сари Байтлер. Це «прямокутник осілої землі на одній з терас десь в районі нинішнього Будинку культури, але ближче до вулиці. В той час могилу молодої жінки нетяжко було знайти» [1, 4]. Де і як поховали Еммі, Ірина Михайлівна не знала.

Для написання цієї роботи ми переглянули чимало джерел і свідчень очевидців про трагедію Голокосту і зіткнулися з деякими суперечностями. Так, наприклад, у всіх джерелах розповідається про вивезення євреїв до Якутського тиру і проведення масових розстрілів, а Вериківська розповідає про те, що людей з гетто переселили у Кременецьку тюрму, що знаходилася на Дубенському провулку: «Якоїсь ночі вивези з гетто і Канерів з двома дочками. Вивезли у чому були, у спідньому. Привезли на подвір'я тюрми, яка не вміщала всіх приречених, “новеньких” залишили під небом. Тут дізналися, що періодично з тюрми вивозять людей кудись» [1, 5].

У Кременці, на Дубенській вулиці, дійсно була в'язниця, де перебувало декілька сотень в'язнів, але то були українці, принаймні поляки чи росіяни, але не євреї. Дивним залишається той факт, що про це ніде не згадується. Робимо припущення, що, можливо, жінка не зовсім розібралася із місцем ув'язнення родини Канерів, або ж підмінила слово «гетто» «тюмою», або ж використала їх як синоніми.

Своїх колишніх господарів і тут відшукали Ліда і Франек Осташевські і «знаходили можливість передавати їжу, записки» [1, 5].

Найстрашнішим актом геноциду єврейського народу були масові розстріли єврейського населення на території колишнього Якутського тиру.

Насилля, яке влаштовувалося над євреями в Кременці, було складовою частиною організованої кампанії по всій Україні. Відомості про масові розстріли єврейського населення швидко розносилися. Використовувалися різні розповіді, повідомлення по радіо і навіть наводилися дані: у Києві знищено 17 000 осіб, у Рівному – 7000. У євреїв забирали цінності, вивозили людей за місто, роздягали догола і розстрілювали, засипаючи ями. «Ще довго здріглася земля», – розповідали люди.

Така ж трагедія відбулася і в Кременці. Про останній «життєвий шлях» кременецьких євреїв говорить Підмурний: «На початку вересня 1942 р. до міста прибув якийсь особливий підрозділ есесівців. І ось одного разу серед білого дня невеликими групами почали виводити всіх євреїв – і старих і малих, і жінок, і дітей – із гетто. Гнали їх до заздальгідь викопаних котлованів біля військового тиру й там розстрілювали. Всіх десь понад одинадцять тисяч». Ця операція тривала кілька днів.

Надзвичайно важко читати спогади: «Ішли вони, то в завороженні, в якомусь фантастичному екстазі чи трансі, шепчучи свої молитви, ішли тихо, спокійно, немовби на роботу... Були випадки божевілля, коли з криком хтось виривався з рядів, але автоматна черга швидко клала його на землю, а колона рухалася далі, мов похоронна процесія» [16, 200].

На 433 сторінці книги «Pinkas Kremeniec memoirial» представлено фотографію колони єврейського населення, яку ведуть по центральній вулиці міста [23, 433].

Неможливо сьогодні дати відповідь на запитання, чи знало єврейське населення, що це їх «остання путь». Імовірно, що ні, тому що усвідомити цього неможливо. «І люди йшли із своїми «бебехами», – читаємо у Підмурного, – в кожного за плечима були невеликі торбини, зрідка мішки. Групу приречених, приблизно по сто осіб, підганяли до ям, змушували здати речі, наказували роздягатися... Відтак заганяли всю групу в котлован, ставили на коліна і розстрілювали. Після того, як любителі постріляти по живих мішенях «парабелумами» і «вальтерами» добивали поранених, добровольці із шуцманів прикидали перший ряд трупів землею, притрусивши перед тим хлоркою, і готували місце для чергової групи...» [16, 200].

Ці події описує і Роман Кравченко-Бережний. Після закінчення війни світ побачить його книгу «Перекличка», де юнак опише найдовшу ніч у своєму житті. Він бачив, як «євреїв везли у трофейних “ЗИСах”. Для цієї операції у вантажівках були зроблені високі борти. Людей клали штабелями у декілька рядів, вірніше, вони лягали самі, – вниз обличчям. Зверху на них ставали поліцаї. Гестапівцеві сідав у машину. Вантажівки їхали за місто до старих окопів часів Першої світової війни. Там людей зганяли, хто не міг піднятися, того добивали пострілом у голову і кидали в рів. Інші роздягалися і лягали поверх залитих хлорним розчином ще теплих тіл. На кожного використовували лише один пістолетний постріл» [6, 8].

Коли у Кременці розійшлася звістка, що відбувається масовий розстріл євреїв, то «під західні стоки Куличівки йшла маса людей, і я був серед них, – писав Кундеус Олег Матвійович. – З гори можна було побачити “дантійські сцени”, котрі відбувалися біля її підніжжя (в прямій лінії близько 200 м). Слово “дантійський” у цьому випадку було неадекватним, бо Данте фантазував, а ми дивилися на реальне, масове знищення людей, яке потім назвали гебрейським словом “Голокост”»* [20].

Від побачених сцен люди отримували шок. Коли ці сцени щоразу повторювалися, то психіка реагувала вже на них як на жажливий кінофільм.

Про розстріли євреїв у Якутському тирі писала і Валентина Іванівна Чернихівська. Вона – член спілки письменників України, автор повісті «На поклик волі», в якій декілька розділів відтворюють бачене авторкою в 1942 році

* Слово «Голокост» походить з грецької мови (прим. ред.).

в Кременці і передане в художній формі у повісті «На поклик волі» (книга видана в Крем'янці в 1997 році). Черняхівська розповіла про те, як жінки пішли в ліс і, зупинившись на краю гори, побачили, що відбувалося у Якутському тирі. «Жінка на прізвище Рудницька посивіла, взялася за голову, порвала на собі хустину і, прийшовши додому, лягла хвора і померла від того, що вона побачила. Це було неймовірне жахіття. Хто врятувався з цього розстрілу – не знаю. Вони не всі померли відразу, там ще гойдалася земля, люди розповідали, що та земля ще ворушилася, бо часто закопували живих людей» [9, 199–201].

Свідком розстрілів євреїв був ЮЮЮЮЮ*. Він зробив висновок, що «вчені-гітлерівці опрацювали дуже раціональну» технологію вбивання. Щоб використати кожен квадратний метр окопу, жертви вбивали, і вони падали на складених навкіс попередників».

С. Шахрай звернув увагу на «зондеркоманду» – на тих, які здійснювали розстріли: «Під час кількохгодинного мого перебування на горі Куличівка на стрільбищі “працювало” шестеро виконавців, на зміну по двоє. Коли двоє працювали, четверо сиділи за столом, заставленим їжею, напоями та горілкою. Через якийсь час вони змінювались. Без сумніву, усі вони були п'яні, а їхні постріли, відповідно, сумнівні» [24].

«Доказом того, що можна повністю знищити психіку людини, є те, що за весь час я побачив лише дві спроби втечі. Одна з них – це коли молоді чоловіки, загнані до рову смерті, пробували рятуватись. Швидко перебігали стрільбище і потрапляли на поле, котре було поряд. З валу лунали постріли. Чи їм вдалося утекти, не відомо. Інший приклад: одна вантажівка, яка перевозила жертви з ескортом, на крутому повороті перевернулася. Всі повипадали, могли втікати, але в людей настільки була знищена психіка, що вони нікуди не рухались. Жандарми загнали їх кнутами до “роздягальні”, а потім до рову смерті.

До кінця життя залишаться у пам'яті такі сцени, як гола жінка біжить, бита кнутом, і стара, сива людина, яка рухається в напрямку цього ж рову». Можливо, це Ципа Канер і Ліля, які розділили участь свого народу.

Те, що німці дозволяли дивитись з гори на масове вбивство, було, мабуть, цілеспрямованим залякуванням інших людей. «Припускаю, що не один серед тих людей подумав, що сьогодні євреї, а завтра ми (особливо думали про це поляки). Не одній людині приходило на думку: “Боже, де ти? Боже, і ти все це бачиш?” У цей день загинуло близько 10 000 євреїв. Був чудовий, сонячний день, а над їхньою могилою виднілось голубе небо.

Кременець спорожнів без людського гамору, втратив своє обличчя. Центр міста, представлений архітектурою різних століть, перестав існувати. Понад 650 будинків, 340 надвірних будівель, 4 синагоги після пожежі не стало. Так сумно закінчилось життя євреїв на цьому шматочку волинської землі» [18].

* Так у тексті (прим. ред.).

2.2. Життєві випробування Нехам Канер

Ірина Михайлівна розповідала, що кокому вдалося втекти із пекла. Головне було не те, щоб наважитися на втечу, а те, де знайти притулок. «Без такої гарантії даремно було й братися за небезпечну справу» [3, 26].

Із позиції сьогодення нам важко зрозуміти, чому полонені євреї не наважувалися на масову втечу. Річ у тому, що українцям заборонено було надавати допомогу євреям, спілкуватися з ними під страхом смерті. Єврейський народ зазнавав морально-психологічного тиску, ізоляції, зобов'язаний був носити розпізнавальні знаки, постійно грабувався окупаційною владою.

Родина Вериківських, а також Ліда й Франек наважилися допомогти сім'ї Канерів. На сімейній раді було прийнято рішення, що тікати з гетто потрібно «звичайно, молодим: Нюсі чи Лілі. Обрали Нехам. Нюся пояснила так, що батьки обрали її, як більш активну, підприємливу, врахувавши, що Ліля після повернення зі Львова перебувала в стані депресії і не спроможна була йти назустріч непередбачуваним і важким випробуванням. Отже, Нюся мала готуватися до втечі» [1, 5].

Ірина Михайлівна зі слів Нехам описує втечу дівчини. Вона розповіла, що у другій половині серпня «подвір'ям поширилися плітки, що до високого тюремного муру приставлено драбину, по ній можна наблизитись до верху, щоб потім підтягнутись, видертися на мур і за мить опинитись по той його бік. Біля драбини юрмилися люди, дехто “брав” мур, інші вагалися. Нюсю лякала її фізична невірність» [1, 5]. Навіть з драбини вона могла ледь дотягнутись до верхньої частини мура. Пізніше Нюся буде розповідати про незнайомого хлопця, який стояв поруч. «Видно було, що він не готовий до рішучої акції». Нюся запитала, чому він не тікає. А той відповів, що не має куди йти. Нюся попросила допомогти їй перелізти через мур і запропонувала хлопцеві тікати разом. «І от вона на драбині, він знизу підштовхнув, вона набрала потрібної висоти і впала на відносно вільну землю» [1, 6].

У ту ж мить пролунав постріл, і більше, принаймні тієї ночі, ніхто не зміг втекти, «не вийшов і той хлопець», – розповідала про це Нюся Ірині Михайлівні.

Після визволення із полону дівчина «в одному старенькому ситцевому платтячку» пробиралась уздовж Потоку (річки) через усе місто, «її підганяв страх – аби не схопили – і холод (у цьому місці своєї розповіді вона послалась на дощову холодну серпневу ніч). Вона поспішала до Ліди» [1, 5].

Питання взаємин між українським і єврейським народами у період нацистської окупації не знайшло достатнього відображення в історичній літературі. Впродовж багатьох років воно трактувалося з точки зору ідеологічних переконань, взаємних образ і звинувачень. Більшість свідчень очевидців та історичних джерел вказують на толерантне, доброзичливе ставлення

один до одного, незважаючи на «ін'єкції радіо і преси. ... Не було ненависті, а прояви байдужості, антисемітизму – імпульсивні настрої людей недалеких і забитих» [3, 174].

В Україні майже всі євреї, котрим вдалося пережити окупацію, зобов'язані своїм життям комусь із рятівників-українців. Цей випадок порятунку українською сім'єю єврейської дівчини є тому підтвердженням.

Після визволення міста Кременця у 1944 році Ірина Михайлівна чимало разів бачилася із Нехам. Вона розповідала про свій порятунок.

Звичайно, після втечі Нюся зупинилася у Вериківських, але довго залишатися тут було неможливо, щоб не накликати небезпеку на сім'ю Ліди і Франка Осташевських, адже про родинні зв'язки з ними знало багато кременчан. Якийсь час її переховували люди, які жили напроти садиби Вериківських. А пізніше Ліда знайшла для Нюсі більш надійне місце схованки. Це був будинок В. Гнатюка. Там ховалося уже троє євреїв (два чоловіки і жінка). «Де троє, там знайдеться місце і для четвертої», – згадував Василь Миколайович [26, 5].

На жаль, Вериківська не записала імена тих євреїв, яких врятував Гнатюк, вона лише припускає, що, можливо, вони не були кременчанами.

Після закінчення війни Нюся відвідувала родину Гнатюків, декілька разів заходила туди із Вериківською. Цей будинок «воістину заслуговує на історичну пам'ять», такий висновок зробила Ірина Михайлівна [1, 6].

Ірина Михайлівна завжди жалкувала, що не познайомилася із Василем Миколайовичем Гнатюком. «Як розповідали, він вийшов з дому і не повернувся, з членами його сім'ї я теж не бачилася. Показувала мені все Нюся».

Будинок був розташований на вулиці, що тягнеться паралельно Поточку попід Замковою горою, його фасад виходив на Замкову гору (найвизначнішу природну й архітектурну пам'ятку Кременця).

З вулиці одноповерховий, у дворі він мав два поверхи. На першому – досить простора світла кімната, що правила господарю за майстерню, і друга – темніша й менша. «У ній він поселив своїх пожилців. Ця кімнатка у підлозі мала ляду, що вела до льоху» [1, 6].

Цікаво, що на другому поверсі мешкала дочка з родиною Гнатюка, але їм нічого не було відомо «про небезпечних пожилців». Одноповерхову частину будинку, вікна якої виходили на вулицю, займав сам господар, його помешкання з тим нижнім поєднувалось механічною сигналізацією: в разі загрозової ситуації на вулиці Гнатюк подавав униз сигнал дзвіночком, і усі швидко переходили у льох.

Так тривало півтора роки, аж до звільнення Кременця.

Здається трохи незвичним, що у спогадах Ірини Михайлівни, які вона записала із слів Нехам Канер, стільки уваги приділено будинку. Але ми мусимо

зрозуміти, що те помешкання стало частиною життя дівчини, своєрідним «Ноевим ковчегом у топоті Голокосту».

Нехам Канер завжди із вдячністю і особливою повагою згадувала про своїх рятівників. Ірина Михайлівна описує, що «Гнатюки повністю обслуговували побут чотирьох дорослих людей. Вони мали не тільки дах над головою і більшменш надійний захист, вони мали на чому спати, що їсти, вони могли так-сяк помитись, попрати, вони мали чим палити плиту і на чому зварити їжу» [1, 7]. Крім того, Гнатюк час від часу кудись ходив з їх записками і приносив продукти харчування (борошно, картоплю).

Нюся також «вносила свою пайку»: вона давала йому адреси, де зберігалося дещо з речей їхньої родини. До кінця свого життя Нюся згадувала життя у так званій «комуні», причому без жодного натяку на користолобство Гнатюка. «Та про яке користолобство можна говорити, коли він удвох із дружиною півтора року приносили чисту воду й виносили нечистоти» [1, 8]. Причому ніхто із сусідів навіть не здогадувався, а сім'я ризикувала життям цілої родини.

Цікаво переповідає Ірина Михайлівна про життя в «комуні»: «Йшло життя, були свої, не завжди прості, відносини, були й кохання та ревності. Іноді подовгу доводилося сидіти у льоху, без денного світла; шматочок неба можна було бачити лише крізь невеличкий отвір вентиляційного устаткування» [1, 8].

Надзвичайним щастям вважалися прогулянки по нічному місті, а було їх, як згадує сама Нехам, всього три.

Перебуваючи в добровільному ув'язненні, цікавилися і подіями на фронтах: «навесні 1944 року жадібно ловили кожну звістку, що підсилювала віру у перемогу, у свободу, прислухалися до артилерійських вибухів, що наближалися зі сходу до Кременця» [1, 5].

Після звільнення Кременця 19 березня 1944 року наступило звільнення і для врятованих євреїв – «всі розійшлися своїми стежками». Використовуючи ці спогади Вериківської можна написати художній твір, настільки незвичайно й трагічно склалася доля дівчини із єврейської родини Канерів.

Після закінчення Другої світової війни Нехам Канер вийшла заміж за хлопця, який так само, як і вона, врятувався у часи Голокосту. Разом вони планували поїхати до Ізраїлю. «Наважитись на від'їзд їй було нелегко. Ніколи нікуди не виїздила з Кременця, інший світ, незнана країна, незнана сім'я».

Після повернення Нюся отримала від міської ради кімнату в одному з польських котеджів на Липовій вулиці й роботу на пошті.

У 1949 році вона закінчила філологічний факультет державного університету, російське відділення. За призначенням поїхала учителювати у село Карпилівку, Чернігівської обл. поблизу містечка Остер. Потім працювала у школі в Остері, протягом довгого часу, аж до смерті у 1985 року – в Остерському будівельному технікумі, де викладала англійську мову (вона закінчила Всесоюзні

загальні курси іноземних мов). Десятки остерців різного віку називають Анну Самійлівну Канер своєю вчителькою або вчителькою їхніх дітей. З великою повагою своєю вчителькою називає її і багато викладачів технікуму.

У невеликій на зріст, з рудуватим волоссям, енергійній жінці ніхто не міг би впізнати в'язня гетто, людини, яка пережила трагедію своєї сім'ї, часи Голокосту.

Висновки

Спогади очевидців є цінним історичним джерелом періоду німецько-нацистської окупації на Кременеччині. Вони характеризують особливості нацистської політики в окремому регіоні України через призму сприйняття людей. Спогади – це спорадичне джерело, в якому дається суб'єктивна оцінка подіям, але воно проливає світ на окремі сторони, у ньому характеризуються факти, які не завжди піддаються аналізу об'єктивних історичних джерел. Спогади дають можливість по деталях зібрати багатий історичний матеріал. Як наприклад, про трагічну долю сім'ї Канерів. Голокост у долі цієї родини це персоніфікація трагедії всього єврейського народу у роки Другої світової війни.

В науково-пошуковому дослідженні ми поставили мету показати Голокост у долі родини Канерів і дійшли певних висновків.

Сім'я колишніх міщан Шмуйль і Цици Канерів, колишніх власників готелю «Пасаж», напередодні Другої світової війни була великою, щасливою сім'єю, яка відігравала певну роль у житті Кременеччини.

У роки війни родина розділила трагедію свого народу, через життєпис Канерів можна показати історію Голокосту на Кременеччині: організоване та планомірне знищення єврейського населення нацистами біля Хрестової гори у 1941 р., а також розстріли у котловані Якутського тирю у 1942 році.

Життєві випробування Нехам Канер – це шлях випробувань тих, кому вдалося врятуватися, вижити в часи Голокосту, це площина міжособистісних взаємовідносин, відносин між єврейським і українськими народами.

Проблема Голокосту залишається актуальною і донині. Вона потребує збору імен жертв Катастрофи, збору матеріалів, документів, що належать до цього періоду, а також увічнення пам'яті тих, що були знищені нацистськими окупантами.

Факти масових убивств, представлені в архівних матеріалах Кременецького краєзнавчого музею, свідченнях очевидців тих подій, є застереженням для майбутніх поколінь про неприпустимість встановлення тоталітарних режимів, які фізично знищують людей і свої імперські інтереси ставлять вище від загальнолюдських цінностей. Моральні, загальнолюдські цінності можуть бути захищені лише самими людьми в громадянському суспільстві демократичної держави.

Список використаних джерел

1. Кременецький краєзнавчий музей (далі – ККМ), 30112–Док-3362 ККМ – і – 8570/7695/І.
2. ККМ –27668 – Док – 3119 – А. 2; Арабов М. На дорогах війни // Звезда Востока. – № 1.
3. ККМ –27669 –Док – 3120 –А. 2–4.
4. Кравченко-Бережний Р. Перекличка. – К., 1987. – С. 178; ККМ – 29334 – РК – 361.
5. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944). Словник-довідник. – К., 2001. – С. 13; Чернихівська В.І. На поклик волі. – Кременець, 1997. – 280 с.
6. Спогади С. Шуцман // Кременецький вісник, 19 грудня 1998 р.
7. Спогади Е. Германович, перекладені М. Гецевич.
8. Спогади Грищенко Д., записані автором 2007 р.
9. Спогади С. Турика, записані С. Сеніною 1992 р.
10. Спогади Турик С., зібрав Чернобай М. 1993 р.
11. Спогади С. Шуцман // Кременецький вісник. – 1998. – 19 грудня.
12. Спогади Шейбеля Станіслава, зібрані С. Сеніною 1989 р.
13. Спогади Грушицької Віри Миколаївни, 2007 р.
14. Спогади Нестюкович Катерини, зібрані автором 2009 р.
15. Спогади Зигмунд Надії Іванівни, 1998 р.
16. Спогади Кундеус Олега Матвійовича, 2003 р.
17. Чернихівський Г. І. Портрети пером. – Кременець, 1999. – 342 с.
18. Трачук І. Ми від фашизму звільнені в важкій двобої // Діалог. – 2004.
19. Кременецький краєзнавчий музей – 29334 – РК – 361. «Pinkas Kremeniес memorial».
20. Спогади С. Шахрай, 1998 р.
21. Спогади В. Підмурного, 1978 р.
22. Спогади Гнатюка В., записані Сеніною Т. 1999 р.

Додатки

1. Фото сім'ї Канерів.
2. Фото Вериківської І. М.
3. Фотокопія спогадів Вериківської І. М.
4. Фото родини Вериківських.
5. Фото будинку єврейської синагоги.
6. Фото зруйнованого Кременця.
7. Фото гетто.
8. Фото панорами гетто.

9. Фото розстріляних євреїв.
10. Фото зондеркоманди на фоні Замкової гори.
11. Фото єврейської колони, яку ведуть по вулиці Кременця.
12. Фото членів надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів на Кременеччині.
13. Аркуш акта Комісії по розслідуванню нацистських злочинів.
14. Фото пожежі на центральній вулиці міста.
15. Фотокопія «Щоденника» Романа Кравченка-Бережного.
16. Фотокопія фрагменту книжки «Спогади» Василя Підмурного.
17. Фото з експозиції музею.
18. Фото колишнього готелю «Пасаж».
19. Фото будинку В. Гнатюка..

РЕЦЕНЗІЯ

НА РОБОТУ ІВАНА ЧЕЧУРИНА «ГОЛОКОСТ В РОДИНІ КАНЕРІВ»

Ця робота являє собою дослідження в галузі усної історії Голокосту.

Формулювання теми цілком конкретне, і за презентованим у ньому змістом воно вкладається в обсяг конкурсних робіт такого типу. Дослідні-завдання прописані чітко, і в цілому вони відповідають цілям роботи.

Актуальність роботи безперечна: по-перше, тут розкрито ще одну невідому досі сторінку Голокосту на Кременеччині, і по-друге, тут вдало використано методи *family studies*.

Характер використаних першоджерел відповідає поставленим завданням. Вони численні та різноманітні. Це матеріали з Кременецьких архівів і двадцять спогадів очевидців і учасників трагедії, яка описана в роботі.

Допоміжна література, залучена до цієї роботи, створює більш широкий історичний контекст описуваної події; вона також допомагає досліднику в проведенні аналітичної роботи. Однак, на наш погляд, ця література могла б бути більш різноманітною і серйозною.

Структура роботи досить чітка і повністю охоплює заявлений зміст. Виклад матеріалу послідовний, логічний. При тому він має ознаки авторського почерку і емоційне забарвлення. До того ж, приємне враження справляє мова викладення, вона вільна і природно красива.

Будь-які архівні матеріали, й особливо матеріали усної історії, завжди потребують дуже ретельної аналітичної роботи над ними. Тут аналітична робота проводиться автором сумлінно, але не досить професійно і впевнено. Проте загальний рівень дослідження дає надію на те, що в майбутньому дослідник зможе робити це більш вдало.

Висновки в роботі чіткі і логічні, вони відповідають на поставлені на початку роботи питання. Оскільки матеріалом дослідження є цілком оригінальні джерела, то і висновки несуть на собі відбиток цієї оригінальності. Наукове оформлення роботи та її науковий апарат бездоганні; хочеться висловити велику подяку науковому керівникові роботи п. Людмилі Семенюк. Її дбайлива рука відчувається з першої до останньої сторінки дослідження.

Художнє оформлення роботи різноманітне і цікаве; воно дуже вдало доповнює викладений в роботі зміст. Але саме тут ми знаходимо досить прикрі недоліки. Першим з них є те, що автор не дає атрибуції фотографій в тому обсязі і в тому форматі, якого потребує таке дослідження. По-друге, дуже

хотілося б мати серед ілюстрацій бодай якісь портрети двох головних героїв оповіді. Є надія, що принаймні старі фотографії можна було б дістати.

В цілому представлена робота Івана Чечуріна є самостійним, оригінальним і вдало виконаним дослідженням. Вона безумовно відповідає всім вимогам нашого конкурсу і оцінюється дуже високо: за 10-бальною шкалою вона має оцінку «9.9». Додатковою рекомендацією, окрім подяки автору і науковому керівнику, може бути розміщення цієї роботи, як однієї з кращих, на сайті конкурсу.

*Тетяна Чайка,
кандидат філософських наук,
доцент Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*